

On Beşinci - On Altıncı Yüzyıllarda
Osmanlı Devletindeki Tıp Çalışmalarına
Genel Bir Bakış ve Cerrâh Mes'ûd'un Hâzâ
Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb Adlı Eseri*

İlhan Uçar
iucar@sakarya.edu.tr

Paki Küçüker
pkucuker@sakarya.edu.tr

ÖZET

Osmanlı döneminde ortaya konulmuş olan bilimsel eserler, hem Türk bilimi hem de dünya bilimi açısından önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti döneminde dünyaca meşhur bilim adamlarının yetişmesi devletin kuruluş felsefesiyle bağlantılıdır.

Osmanlı Devletinden miras kalmış, bilimsel özelliği olan binlerce eser mevcuttur. Bu eserlerin bir kısmıyla ilgili çeşitli araştırmalar ve çalışmalar yapılmıştır. Ancak, altı yüzyıl gibi uzun bir zamanda ortaya konulmuş bu eserlerin kısa bir süre içerisinde incelenmesi mümkün değildir. Bu nedenle kütüphanelerimizde araştırmacıları bekleyen birçok eser mevcuttur.

Cerrâh Mes'ûd'un Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb adlı eseri hem Türk dili bakımından hem de tıp tarihi bakımından incelenmeye değer bir eserdir.

Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb'da İbn-i Sînâ, Hipokrat ve Calinus gibi önemli tıp

* Bu çalışma, Yrd. Doç. Dr. Paki Küçüker'in danışmanlığında yürütülmekte olan, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora öğrencisi İlhan Uçar'a ait, "Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb Cerrâh Mes'ûd Metin-İnceleme-Sözlük" başlıklı Doktora çalışmasının bir bölümünden uyarlanarak hazırlanmıştır.

adamlarına da atıflar yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cerrâh Mes'ud, Hulâsa, Tıp Tarihi, Eski Anadolu Türkçesi, Tıp Yazmaları

ABSTRACT

Scientific studies that produced at ottoman period are important in terms of Turkish science and also world science. Growing of world's famous scientists at ottoman period is related with the philosophy about founding of state.

There were thousands of handscripts, which has scientific properties, inherited from Ottoman State to us. Various researchs and studies have done about some of these handscripts. But it'snt possible analysing these handscripts, which have been exhibited in six century, in a short time. So that there were a lot of handscripts, which were waiting for the researchers, at our libraries.

Handscript of Cerrâh Mes'ud that named as Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb is very important about Turkish language studies and also history of medicine studies.

In the Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb handscript there were attributions to important medicine scientist like İbn-i Sînâ, Hipokrat and Calinus

Keywords: Cerrâh Mes'ud, Hulâsa, History of Medicine, Old Anatolian Turkish, Medicine handscripts

GİRİŞ

Osmanlı Devletinin yüzyıllar boyu ayakta durmasındaki en önemli etken, bilime ve bilim adamlarına vermiş olduğu değerdir. Kuruluş, yükseliş ve çöküş dönemlerinde bu felsefeden hiç uzaklaşmamış, özellikle on dört, on beş ve on altıncı yüzyıllarda yetişmiş olan bilim adamları, Batının ünlü düşünürleriyle birlikte anılır olmuştur.

Osmanlı dönemi tıp metinlerini tercüme ve telif eserler olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür. Tercüme olan eserler ağırlıklı olarak Arapça ve Farsçadan yapılan çevirilerdir.

Anadolu'da yazılmış, tarihi bilinen en eski tıp yazması, Müfredât-ı İbn-i Baytar adlı bir çeviridir. Ünlü bilgin İbnü'l Baytar'ın Kitâbü'l Câmî fi'l-Edviyetü'l Müfrede adlı eserinden Aydınogulları'ndan Umur Bey (1340-1348) döneminde kısaltılarak Türkçeye çevrilmiştir (Önler, 1998:6). Çeviri tarihleri birbirlerine yakın olan, Hekim Bereket'in Lübabu'n-Nuhâb adlı Arapça eserden yaptığı çeviri de Anadolu'da kaleme alınmış ilk Türkçe tıp kitabı olarak anılır. Bu çeviri, 1312-1319 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Aydınoglu Mehmet Bey adına yapılmıştır (Kahya, 2003b).

Yazılış tarihi kesin olarak bilinen Türkçe ilk telif tıp eseri, İshak bin Murad'ın yazdığı Edviye-i Müfrede'dir (Önler, 1990:1).

Osmanlı devletinde resmî dil Türkçe olmasına rağmen, bilim dili olarak daha çok Arapça kullanılmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Arapça yazılmış bilimsel eserlerin çokluğudur. Ancak, özellikle on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılın başlarından itibaren yazılmış olan tıp eserlerinin dili, genellikle Türkçedir. Bu durum Türkçenin bilim dili olarak kullanılabileceğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Tıpla ilgili yazmaların birçoğunda Tıp ilminin Hipokrat'tan kalma bir bilim olduğu ifade edilir. İbn-i Sînâ da yazdığı El-Kânûn fi't-Tıbb adlı eseriyle tıp dünyasında hak ettiği şöhrete ulaşmış ve Türk-İslam dünyasının Hipokrat'ı durumuna gelmiştir. Beş kitaptan oluşan bu eserde tıp bilimi ile ilgili her konuda bilgi bulmak mümkündür. Batıda XVI. yüzyıl sonuna kadar defalarca baskısı yapılan bu eser, doğuda XIX. yüzyıla kadar tıp okullarında el kitabı olarak kullanılmıştır. Arapça yazılmış olan El-Kânûn fi't-Tıbb, daha sonra Türkçeye çevrilerek Türk Tıp dünyasına kazandırılmıştır (Kahya, 1995, 2003a). El-Kânûn fi't-Tıbb, tıp dünyası açısından ne kadar önemli ise, dilbilim açısından da o kadar önemlidir. İbn-i Sînâ'nın Kânûn'u yaklaşık bir milyon kelimededen oluşmakta ve o güne kadar yazılmış en etkileyici kitap özelliği taşımaktadır. Yaklaşık altı yüzyıl

Asya ve Avrupa'daki tıp okullarında hâkim olmuştur (Kâhya, 1995: XVII).

On beşinci yüzyılda coğrafya olarak büyümeye başlayan Osmanlı Devleti, edindiği yeni toprakları imar etmiş; hastaneler, çeşmeler, hamamlar, medreseler, yapmıştır. Bu yüzyılda matematik, astronomi gibi alanlarda önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, yüzyılı önemli kılan asıl konu tıp üzerine yapılan çalışmalardır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde tıp üzerine yapılan çalışmalar dikkat çekmektedir.

Fatih Sultan Mehmet'in Tıp İlimine Katkısı

Fatih Sultan Mehmet'in tıp ilmine en büyük katkısı Sahn-ı Semân Medreselerini kurdurması ve daru's-şifaları açmasıdır. Osmanlılarda ilk defa Yıldırım Bayezit tarafından Bursa'da yaptırılan bu medreseler, Osmanlı medeniyetinin dünya medeniyetine örnek teşkil etmesindeki en büyük etkidir. Fatih'in İstanbul'da, II. Beyazıt'ın Edirne'de inşa ettirdiği bugünkü ifadesiyle tıp fakülteleri, bu yüzyıla damgasını vurmuş ve sonraki yüzyılların da ufkunu açmış olan okullardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'da yaptırdığı Süleymaniye Tıp Medresesine kadar bu medreseler, otorite olarak kalacaktır.

Fatih Sultan Mehmet bilimi ve bilim adamlarını sürekli desteklemiş ve onlara her türlü imkânı sağlamıştır. Bu dönemin en büyük tıp hekimi şüphesiz Şerefeddin Sabuncuoğlu'dur. Sabuncuoğlu'nun Mücerreb-Name (Uzel ve Süveren, 1999) ve Cerrahiyyetü'l-Haniye (Uzel, 1992) eserleri döneme damgasını vurmuştur. Tıp konusunda eser veren önemli şahsiyetlerden birisi de Fatih'in hocası Akşemseddin'dir. Akşemseddin "Maddetü'l-Hayat" adlı tıp eserini kaleme almıştır. Yine Fatih'in tıp doktoru olduğu bilinen İbn-i Şerif, Yâdigâr-ı İbn-i Şerif (Küçükler, 1994; Sakin 2003) eseriyle dönemin bir başka önemli ismidir. Ahmedî Daî'nin Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî'si bir diğer eserdir. İsfahani'nin Tıbb-ı Nebevî adlı eserinden çeviridir. O, Arapça ve Farsça eserlerden yaptığı çevirilerle Anadolu halkını etkilemiştir (Kâhya, 2003b:15).

On beş ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlı bilim dünyasında Arapça ve Farsça iyi bilinmesine rağmen özellikle tıpla ilgili eserlerin Türkçeye çevrilmesi dikkate değer bir durumdur. Türkçenin bir cihan devleti dili olmasında bu yüzyıllarda yapılan çevirilerin büyük katkısı olmuştur. Bu dönemlerde tıp sahasında ortaya konulmuş birçok eser olmuştur.

Önem taşıdığı bilinen başlıca tıp eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ (Önler, 1990; 1999)
- Ahmedî, Tervihü'l-Ervah (Özer, 1995)
- İbn-i Şerif, Yâdigâr-ı İbn-i Şerif (Küçükler, 1994; Sakin 2003)
- Mahmûd-ı Şirvânî, Mürşîd (Bayat ve Okumuş, 2004)
- Mahmûd-ı Şirvânî Kemaliyye (Bayat, 2004)
- Akşemseddin Maddetü'l-Hayat
- Ahmed el-Mârdânî, Kitâbu'l-Müntehab fit-Tıbb (Bayat, 2005)
- Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-Name (Uzel ve Süveren, 1999)
- Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniye (Uzel, 1992)
- Şerefeddin Sabuncuoğlu Akrabadin Tercümesi (Süveren, 1991)
- Cerrâh Mes'ûd, Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb
- Ahmed Daî, Tıbb-ı Nebevî Tercümesi (Çağırın, 1992)
- İbrahim bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhîn
- Beşir Çelebi, Mecmuatü'l-Fevâid
- Âhî Çelebi, Hasatü'l-Kilye ve'l-Mesâne (Yurdakul, 2001)
- Âhî Çelebi, Şerhü'l-Mucez

14 - 17. yüzyıllar arası altın çağını yaşamış olan Türk tıbbı, on sekizinci yüzyıldan itibaren duraklama devresine girmiş, Batı dünyasında yazılan Latince, İtalyanca, Almanca tıp kitaplarını Türk hekimler takip edememişlerdir. Batı dillerini bilen hekim sayısının az oluşu, Batıda yazılan tıp kitaplarının takibinde engel teşkil etmiştir. Ayrıca matbaanın Osmanlı'ya geç girişi ve kitap basmanın 1729'da başlamasından dolayı kitaplar tercüme edilememiştir. Bazı Osmanlı hekimleri ve bilim adamları kendi çabaları ile Batı dillerini öğrenerek yenilikleri takip etmişler ve bu bilgileri de katarak kendi kitaplarını yazmışlardır.¹ 19. yüzyıla gelindiğinde durum tıp ve tıp eğitimi açısından pek iç açıcı olmamış, eski hekimlerin kitaplarıyla gün kurtarılmış ve yenilikler takip edilememiştir. Bu yüzyılda Tıp medreseleri eski parlak dönemlerini kaybetmiş, hatta bazıları kapanmıştır. Her sahada olduğu gibi tıp sahasında da azınlıklar ve Avrupa'dan gelen, yabancı hekimler söz sahibi olmaya başlamış, yanlış batılılaşmanın adımları atılmaya başlanmıştır.

Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb:

On dördüncü yüzyıldan başlayarak yayılan tıp metinleri içerisinde cerrahi özellik taşıyan çok fazla eser bulunmamaktadır. Eldeki yazmalar

¹ Şanizâde Mehmet Ataullah (1771-1826), Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) gibi büyük hekimler Türk tıbbının Batı tıbbı karşısında geri kalmaması için büyük çaba göstermişlerdir.

içerisinde en meşhûr olanı da Sabuncuoğlu'nun, Cerrahiyyetü'l-Haniyye'sidir.

Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb, Cerrâh Mes'ûd'un Farsçadan Türkçeye aktardığı bir tıp metnidir. Üzerinde çalıştığımız nüsha Fatih (Süleymaniye Ktb) No. 3550 arşiv numarasıyla kayıtlı eserdir. Cerrâh Mes'ûd, Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb adlı eseri Farsçadan Türkçeye çevirmiştir. Eseri Farsça'dan çevirdiğini şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Ba'de cem olup, bu kitabı te'lif ettiler ve adını Hulâsa deyu ad verdiler. Ba'de ben za'if ve nahîf Cerrâh Mes'ûd'un nüsha eline düşdi. Gördüm kim kimisi Parsça ve kimisi Pehlevî dilince karışık vakı olmuş cedd u cihed edüp Türkiye döndürdüm, tâ kim her müptediye âsân ola ve dahi her cerahâtun sebebin ve nişânın ve ilâcın beyân eyledüm" (Cerrâh Mes'ûd: 2-a).

Cerrâh Mes'ûd'un Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb adlı eseriyle ilgili bilimsel bir çalışma şu ana kadar tespit edilememiştir.

Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb'ın Bölümleri:

Eser, otuz bâb üzerine oluşturulmuştur. Bu bâbları yazar şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu kitabı otuz bâb üzerine beyân kıldum. Bâb-ı evvel ilmin bildirür, ikinci bâb yaraları beyân eder, üçüncü bâb maddeleri beyân eder, dördüncü bâb debeyi beyân eder, beşinci bâb ok temrenlerin beyân eder, altıncı bâb cemî ısırgıları beyân eder, yedinci bâb dübeyleti bildirür, sekizinci bâb cemî çıkıkları bildirür, tokuzuncu bâb cemî sınıkları bildirür, onuncu bâb havrâyı bildirür, onbirinci bâb cemî kabarcıkları bildirür, on ikinci bâb baş ağrısın bildirür, on üçüncü bâb göz marazların bildirür, on dördüncü bâb ciger marazların bildirür, on beşinci bâb bögrek marazların bildirür, on altıncı bâb bagarsuklar marazların bildirür, on yedinci bâb kavuklar marazların bildirür, on sekizinci bâb cemî mafsalları bildirür, on tokuzuncu bâb nıkrıs marazların bildirür, yigirminci bâb bevâsîr marazların bildirür, yigirmi birinci bâb cimâ marazların bildirür, yigirmi ikinci bâb istiska marazların bildirür, yigirmi üçüncü bâb hummâ marazların bildirür, yigirmi dördüncü bâb cemî kemikleri bildirür, yigirmi beşinci bâb damarları ve sinirleri bildirür, yigirmi altıncı bâb cemî yakıları bildirür, yigirmi yedinci bâb cemî melhemleri bildirür, yigirmi sekizinci bâb cemî yağları bildirür, yigirmi tokuzuncu bâb cemî zörları bildirür,

otuzuncu bâb cemî macûnları ve terkîpleri bildirür (Cerrâh Mes'ûd: 2-a/2-b/3-a).

Cerrâh Mes'ûd bu eserinde tıp dünyasının önemli şahsiyetlerinden İbn-i Sinâ'ya da sık sık atıfta bulunmaktadır. İbn-i Sinâ'nın haricinde Hipokrat ve Calinus gibi önemli tıp adamlarına yapılan atıflar da eserin bilimsel yönünü kuvvetlendirmektedir. Hipokrat günümüze kadar şöhretini ulaştırmış, dünyaca kabul görmüş bir tıp adamıdır. M.Ö. 460-450 yılları arasında Kos adasında doğan ve babası da doktor olan Hipokrat'ın tıbbı katkıları ve getirdiği felsefe ile tıp bilim adamlarınca hâlâ kabul görür ve bu sebeple birçok ülkede hekimler mezun olurken "Hipokrat Andı" adı altında meslek yemini ederler.

Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Eserin istinsah edilen ve Süleymaniye Kütüphanesi İsmihan Sultan koleksiyonu 332 arşiv numarasında kayıtlı nüshada karşılaştığımız Hicrî 966 (Milâdî 1558) istinsah tarihi, çalıştığımız nüshanın 1558 tarihinden önceki bir tarihte kaleme alındığını göstermektedir. Eser on beşinci yıl dil özelliklerini taşımaktadır. Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb, on beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyılın başlarında kaleme alınmış olabilir. Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb, çeviri bir eser olmasına rağmen, yazarın Türkçe kelime kullanma hassasiyeti göze çarpmaktadır. Eser, Türk dili açısından öneminin olması yanında tıp dünyası için de dikkate değerdir.

KAYNAKLAR

- BAYAT Ali Haydar (2005), Abdülvehhab bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, Kitâbu'l-Müntehab fit-Tıbb (823 / 1420) İnceleme - Metin - Dizin - Sadeleştirme - Tıpkıbasım, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yay. İstanbul.
- BAYAT Ali Haydar (2007), Mahmûd-ı Şîrvânî Kemaliyye, Erken Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Risalesi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yay. İstanbul.
- BAYAT Ali Haydar, OKUMUŞ Necdet(2004), Mahmûd-ı Şîrvânî, Mürşîd (Göz Hastalıkları), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- CANPOLAT Mustafa, ÖNLER Zafer (2007), İshâk Bin Murâd, Edviye-i Müfrede, TDK Yayınları, Ankara.
- CERRÂH MES'ÛD, Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-yı Tıbb, Fatih (Süleymaniye Ktb) No. 3550, İstanbul.
- ÇAĞIRAN Önder (1992) Ahmed-i Da'i Tıbb-ı Nebevî, İmla - Fonetik - Morfoloji - Karşılaştırmalı Metin, İndeks ve Sözlük, (3 cilt), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya.
- KÂHYA Esin (1995), İbn-i Sînâ, El-Kânûn fi't-Tıbb, I. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- KÂHYA Esin (2003a), İbn-i Sînâ, El-Kânûn fi't-Tıbb, II. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- KÂHYA, Esin (2003b), On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 14 (11-19 s.), Kayseri.
- KÜÇÜKER Peki (1995) İbn-i Şerif, Yadigar-ı İbn-i Şerif, Giriş-Metin-Dizin, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.
- ÖNLER Zafer (1990), Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖNLER Zafer (1999), Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ II Sözlük, Simurg Yayınları, Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1998), XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı, Kebikeç, Ankara.
- ÖZER Osman (1995), Ahmedî, Tervihü'l-Ervah, Giriş-Metin-Dizin, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.

- SAKIN Orhan (2003), 15. yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı: Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf, İbn-i Şerîf, Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği Yay. İstanbul.
- SÜVEREN Kenan (1991), İbni Sina(980-1037)'nin Akrabadin Eseri ile Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1468)'nin Akrabadin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması, GATA Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- UZEL İter (1992), Sabuncuoğlu Şerefeddin, Cerrahiyyetü'l-Haniye I-II AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını; Ankara.
- UZEL İter, SÜVEREN Kenan (1999), Sabuncuoğlu Şerefeddin Mücerreb-Name (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri - 1468), AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını; Ankara.
- YURDAKUL Yalçın (2001) Risale-i Hasatü'l-Külye ve'l-Mesane (Giriş - İnceleme - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.